

Türkiye’de Organik Tarım Potansiyelinin Kırsal Kalkınmadaki Rolü: Gökçeada Örneği

The Role in the Rural Development of Organic Agriculture Potential in Turkey: The Case of Gökçeada

Asst. Prof. Dr. Şermin Atak (Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey)

Assoc. Prof. Dr. Sibel Tan (Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey)

Asst. Prof. Dr. Ümran Şengül (Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey)

Abstract

Organic agriculture in Turkey has been put on the agenda in accordance with external demands since 1980. These demands initially started with traditional products such as raisin and fig and then the number of requested products has increased rapidly. Including the transition process, approximately 24,354 farmers produced 665.550 tons organic products in 251.899-hectare field in Turkey. Gökçeada, becoming an organic island, is a region where significant projects are implemented. With a total of 101 varieties of organic products, Gökçeada has a potential of up to 50% of the number of varieties in Turkey. On the other hand, 390 producers carry out organic agricultural activity on the island. Gökçeada has 1.35% of the organic agriculture land of in Turkey and 1.47% of the production. The positive effects of organic agriculture on rural poverty reduction and on the environment and its effect on tourism potential will be examined by using field studies conducted on the island as a method in this study. In the light of the findings, policy and strategy recommendations on the development of Gökçeada with organic agriculture will be conveyed. In this study, the institutional structure of organic agriculture in Turkey and Gökçeada, government policies towards organic agriculture, the importance of the organic agriculture in terms of the projects conducted and rural development will be examined. Results of the study Gökçeada going to have rural development strategies about future.

1 Giriş

Dünya’daki hızlı nüfus artışı ve teknolojik çağı takiben küresel düzeyde yaşanan çevre kirliliği ve bu kirliliğin su ve toprak kaynaklarında oluşturduğu riskler, tarımda alternatif üretim yaklaşımlarını ortaya çıkarmıştır. Toplumun insan ve çevre sağlığı konusundaki endişelerinin tarıma yansması organik tarım faaliyetlerinin gündeme gelmesine sebep olmuştur. Bu faaliyetlere bağlı olarak dünyadaki organik tarım pazarı genişlemekte ve organik tarım ticareti giderek önem kazanmaktadır (Everest vd., 2010).

Türkiye’de organik tarım dış talepler doğrultusunda 1980 yılından itibaren gündeme gelmiştir. Bu talepler başlangıçta kuru üzüm ve incir gibi geleneksel ürünlerle başlamış olup daha sonra ürün sayısı hızla artmıştır. Türkiye’de 2012 rakamlarına göre 204 çeşit organik ürün, 54.635 üretici, 702.909 hektar organik tarım alanı ve 1.750.127 ton üretim mevcuttur (TUİK, 2014). Gökçeada Türkiye’de organik ada olma yönünde önemli projelerin uygulandığı bir bölgedir. Toplam 101 organik ürün çeşidi ile Türkiye’deki çeşit sayının %50’si kadar bir potansiyele sahiptir. Diğer taraftan adada 390 üretici organik tarım faaliyeti yapmaktadır. Gökçeada organik tarımda alan olarak Türkiye’nin %1.35’ini, üretim olarak da %1.47’sine sahiptir (Everest vd., 2010).

Gökçeada eski adı ile “İmroz” Çanakkale iline “Bozcaada” ile birlikte 1927 yılında çıkarılan Kanun ile özel bir statüdeki Mahalli İdare yapısına sahip olmuştur. Buna göre Bozcada ve Gökçeada Çanakkale vilayetine bağlı olan bir nahiyedir. Ayrıca günümüzde Gökçeada’nın ve Bozcaada’nın özel statüsünün yeniden düzenlenerek gelirlerinin artırılmasına yönelik yasa değişikliği önerisi TBMM’de komisyonundadır. Gökçeada’nın kırsal kalkınma potansiyelinin geliştirilmesinde kalkınma çabalarını bütünleşik olarak planlamak ve organik tarım ile çevreyle dost, Gökçeada’lı halkının katılımını sağlayacak sürdürülebilir programların geliştirilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan Türkiye’nin Uzun Vadeli Kırsal Kalkınma Stratejisinde güçlü yönler arasında yer alan “organik tarım potansiyelinin bulunması”, fırsatlar arasında yer alan “organik ürünlere olan talebin artırılması”, “kırsal turizm talebinin artma eğilimi” geliştirilebilecek bütünleşik projeler açısından destekleyici bir niteliğe sahiptir (DPT, 2006).

Gökçeada’da organik tarımın kurumsal yapısı, uygulanan devlet politikaları, yapılan projeler kırsal kalkınma açısından önem taşımaktadır. Gökçeada’da zeytincilik, meyvecilik, hububat ve sanayi bitkilerinin organik üretimi ile ilgili faaliyetlerle dost olan büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık, yem bitkilerinin yetiştirilmesi gibi çoğunluğu ada içinde tüketilen üretimler gerçekleştirilmektedir (Gökçeada Belediyesi, 2014).

Yukarıdaki bilgiler ışığında Türkiye’de özellikle kırsal kalkınma programları açısından organik tarım önemli bir konudur. Çalışmada organik ada olma yolunda çok çeşitli projelerin uygulandığı Gökçeada örnek olarak incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde kırsal kalkınma politikaları açısından organik tarım ve bütünleşik

politikalar, üçüncü bölümünde kırsal kalkınma politikalarının sürdürülebilirliğinde halkın katılımı incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise sonuç ve öneriler sunulmuştur.

2 Kırsal Kalkınma Politikaları Açısından Organik Tarım Ve Bütünleşik Politikalar

“Birleşmiş Milletler Toplumsal Gelişme ve Kalkınma Bildirgesi”ne göre kalkınma toplumsal gelişme ve ekonomik kalkınma birbiri ile ilişkili olup toplumun çeşitli yönlerini içine alan bütünleşmiş bir kalkınma stratejisini vurgulamaktadır. Bildirge her hükümete halkının toplumsal gelişme ve refahını sağlama, kapsayıcı kalkınma planlarının bir parçası olarak toplumsal kalkınma önlemlerini alma, tüm ulusal çabaları bu amaç yönünde özendirme, eşgüdümleme, bütünleme ve toplumsal yapıda zorunlu değişimleri başlatma ödev ve sorumluluğunu vermektedir (Birleşmiş Milletler Toplumsal Gelişme ve Kalkınma Bildirgesi, Md.8, 1969). Bildirge uluslararası düzeyde gelişmişlik düzeyleri arasındaki farkları gidermeye yönelik bir hedef ile ulus devletlerin kendi potansiyellerinden yararlanmalarını öngörürken ve bu sürecin hükümet politikalarının bir parçası olarak yürütülmesinin önemine vurgu yapan ilk belge niteliğini taşımaktadır. Buna göre toplumsal barışın sağlanması toplumsal gelişme ve kalkınma ile gerçekleşebilecektir. Hükümetlere verilen bu görevi sürdürecektir kamu idarelerinin toplumların yaşam standartlarını yükseltmeleri için toplumsal kalkınma önlemlerinin planlanması gerektiği vurgulanmaktadır.

Bununla beraber 1995 Yılındaki Kopenhag Toplumsal Kalkınma Deklarasyonu da sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında yerli toplulukların ekonomik ve toplumsal gelişmelerini, kimlik, gelenek, toplumsal örgütlenme, kültürel değerlerine tam saygı göstererek kabul etmek gerektiğine (Birleşmiş Milletler Kopenhag Toplumsal Kalkınma Deklarasyonu Md.26, 1995) işaret etmektedir.

2000 yılındaki Birleşmiş Milletlerin Milenyum Raporu ile ise birlikte dikkat çektiği duruma bağlı olarak “yoksullukların azaltılması”, “çevrenin sürdürülebilirliğinin artırılması” gibi konularda “Bin Yıl Kalkınma Hedefleri” oluşturulmuş ve özellikle gelişen şartlar ile birlikte kırsal kesimlerin yoksulluklarına dikkat çekilmiştir. Ülkeler ve hükümetler bu süreçten sonra “Bin Yıl Kalkınma” hedeflerine uygun bir biçimde kırsal kalkınma politikalarını yapılandırmak zorundadırlar. Ancak bu güne kadar sürdürülen uygulamaların yeterli olmadığı görülmektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Kalkınma Bakanlığı aracılığı ile GAP bölgesinde Bin Yıl Kalkınma Hedefleri ile ilişkilendirmiş olduğu “Organik Tarım Küme Projesi” ile yoksulluğun azaltılması başlığı ile ilgili çalışmalar yürütmektedir (UNDP, 2014). Uluslararası alanda da hedeflenen toplumsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi için ulusal politikalarda da kırsal alanlardaki yoksulluğun azaltılması, bütünleşik programlar yoluyla kırsal kalkınmanın ve çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasına yönelik stratejilerin uygulanması ile gerçekleştirilebilir.

Organik tarım kırsal yoksulluğun azaltır, çevre üzerine olumlu etkiler oluşturur. Ekoturizm potansiyelini artırır. Ekoturizm; içinde doğa turizmini de barındıran ayrıca içinde organik tarımsal üretimin süreçlerine de yer veren bir turizm alanıdır. Organik etiket almış tüm doğal ürünler organik ürün olarak tanımlandığı gibi ekoturizm faaliyetlerinden bazıları da doğa turizmi olarak ifade edilebilir. Yerel Kalkınma için Stratejik Planlama Çalıştay’ında Bimonte, “İtalya’ya Doğa Turizmi için gelen turistlerin Sahil Turizmi için gelen turistlere nazaran daha fazla çevre bilincine sahip, gelir düzeyleri daha yüksek ve ekonomik krizlerden etkilenmeyen sürekli bir turizm kapasitesine sahip ziyaretçiler olduklarını” belirtmiştir (Yerel Kalkınma İçin Stratejik Planlama, 2005). Dünya’nın çeşitli ülkelerinde yaşanan deneyimlerin Gökçeada’da oluşturulabilecek “organik tarım-ekoturizm” bütünleşik kırsal kalkınma politikasına örnek oluşturabilecek bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Üstelik “doğa turizmi” ile ilgilenenlerin yöresel ürünlerden tükettikleri ve yöresel özellikli alanlarda konakladıkları görülmektedir. Bu durum yerel ekonomi için son derece teşvik edicidir.

Gökçeada dışına yönelmiş ulusal ve uluslararası nitelikte pazarlanabilir “ekolojik ürünler” ve “ekopazarlar” oluşturulması bütünleşik politikaları destekleyebilecek niteliktedir. Özellikle Gökçeada’nın organik ürünlerin coğrafi olarak isimlendirilmesi konusunda yeterli potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Tarihsel kimliğinden de beslenen bir nitelikte ekolojik pazarlarda ses getirebilecek bir nitelikte “Imbrasos” yani destanlardaki bolluk adası kavramının karşılandığı bir “organik ürün talebi” oluşturabilmeye imkan tanıyacaktır.

Gökçeada’daki ev pansiyonculuğu geçim kaynakları arasında yer almaktadır. Ev pansiyonculuğunun “Yeni Bademli Köyü” ve “Uğurlu Köyü” sakinleri tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. (Gökçeada Belediyesi, 2014). Organik tarımsal faaliyeti gerçekleştiren köylülerin ev pansiyonculuğu ile ilgilenmesi bütünleşik kırsal kalkınma faaliyetleri açısından hem kırsal kalkınmaya katkı sağlayacak hem çevreyi ve doğal kaynakları koruyacak hem de 1992 Rio Zirvesi çıktılarında yer alan “yerli halkların kültürlerini korumak” ve “yerel bilgidен yararlanmak” gerektiği konularına uyum sağlamaktadır.

Bununla birlikte ekoturizm faaliyetleri ile bağdaşabilecek kültür turizmi faaliyetlerinin adanın potansiyeli gereği bütünleştirilmesi gerekmektedir. Geçmişten günümüze adaya kültürel ve ailevi bağlarını sürdüren Gökçeadalıların ve Çanakkalelilerin çabalarının dahil edilmesi ve gerekmektedir. Günümüz şartları içinde kırsal kalkınmanın sürdürülmesinde Gökçeada’nın doğal kaynaklarının sürdürülebilirliğini sağlamanın yanında ve tarihsel dokusunu koruyan ve öne çıkaran politikanın geliştirilmesine ihtiyaç vardır.

Diğer yandan, Zeytinli Köyünde Gökçeada'ya özgü nam salmış olan Dibek Kahvesi, Eşek Köyünde ziraat ve hayvancılık ürünlerinin çardaklarda satılması organik tarım ürünlerinin üretimi ve ticaretini ifade ederken, Rum vatandaşların yaşadığı Tepeköy'de yaz aylarındaki Meryem Ana etkinlikleri Kültür turizmi boyutunu, Gökçeada Sörf Okulu, spor ve eğitim turizmi boyutunu ifade etmektedir. Organik tarımsal faaliyetlerle birlikte yürütülebilecek bütünleşik ekonomik faaliyetler olarak “spor, sağlık, eğitimi kültür turizmi” Gökçeada'ya özgü bir bütünleşik kırsal kalkınma programı geliştirmek için yeterli deneyimin oluşturulmasını sağlamıştır. Ayrıca Gökçeada'nın mitolojiden bugüne kadar çeşitli dönemlerdeki stratejik konumu adayı çok önemli bir konuma getirmiştir.

3 Kırsal Kalkınma Politikalarının Sürdürülebilirliğinin Sağlanmasında Halkın Katılımı

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, kırsal kalkınmanın artırılmasında “katılımcılık, sahiplenme ve işbirliği” bilincinin artırılması öncelikler arasında yer almaktadır. Buna göre ulusal kalkınma stratejisinde yerel girişimlerin kurumsallaşması ve yerel aktörlerin aktif görevler alması desteklenmektedir (DPT, 2006). Kırsal ve Toplumsal Kalkınmanın sağlanmasında halkın katılımı boyutu son derece önemlidir. Barcelona Belediyeler Birliği Temsilcisi Barnett'in 2005 yılında Pendik Belediyesi tarafından düzenlenen Çalıştay'da ifade etmiş olduğu gibi “toplumda katılımcı bir kültür yoksa bunu bir gecede yaratmak çok zordur ve karar verme süreçlerine halkın katılımı bir öğrenme sürecini gerektirir” (Yerel Kalkınma İçin Stratejik Planlama, 2005).

Kent konseyleri, hemşerilerin katılımının daha geniş kesimlere yaygınlaştıran bir katılım mekanizmasıdır. Kent konseylerinde belirlenen ya da kent konseylerinin desteğini alan çalışmalar meclis tarafından da desteklenmesinde uygulamaların kolaylaştırılmasını sağlayabilirler. Kent Konseyinde yer alan sivil toplum kuruluşları, meslek odaları, mahalle ve köy muhtarları, kamu kurum ve kuruluşlarının temsilcileri projenin belediye meclisinden daha geniş bir kesim tarafından desteklenmesini yaygınlaştırılmasını sağlayabilirler. Çanakkale Sivil Toplum ve Sivil İnisiyatiflerin faaliyetleri bakımından etkin bir ildir. Uluslararası deneyimlerden yararlanmış ve kendi potansiyelini katılımcı ve işbirliğine yönelik mekanizmalara aktarabilmiştir.

Ancak Çanakkale'nin “aktif katılımcılık” deneyimi çok daha eskidir. Katılımcı iyi yönetim uygulamaları açısından pilot uluslararası bir proje içinde yer alan “Çanakkale Kent Konseyi” Türkiye'deki yerel yönetim uygulamaları içinde yer alarak deneyimleri ile bugün 5393 sayılı Belediye Kanununun Kent Konseyleri ile ilgili maddesinin bağlı mevzuatın geliştirilmesine katkıda bulunmuştur (Göymen, 2010). Günümüzde Gökçeada 2013 yılı itibarı ile Belediye Nüfusu 6454 kişi olup toplam nüfusun %73,1'ini oluşturmaktadır. Gökçeada'nın toplam nüfusu ise 8830 dur. Buna bağlı olarak Gökçeada 5000 nüfusun üzerinde bir yer olarak 5293 Sayılı Belediye Kanuna bağlı olup katılımı Kent Konseyleri aracılığı ile gerçekleştirmekle yükümlüdür. Çanakkale nüfusu 2013 yılı itibarı ile 502.308' dir. 50.000 nüfusu geçtiği için de özellikle stratejik planlama yapmak zorunluluğundadır (Çanakkale Valiliği, 2014). 5393 sayılı Belediye Kanunu'na göre Gökçeada'nın vizyonunu oluşturmak hemşerilerin görevidir. Buna göre Gökçeada da kent vizyonunun geliştirilmesi, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması, çevreye duyarlı, dayanışmacı, ve katılımcı bir yöntemle ve hemşerilik bilincinin geliştirilmesi ve kırsal kalkınmada “ortak akıl” oluşturması ve “ortak adım” atılması gerekmektedir.

Gökçeada Tarımsal Kalkınma Projesi Kapsamında DPT, İçişleri Bakanlığı, Çevre Bakanlığı ve Savunma Bakanlığı katkılarıyla Gökçeada'nın tamamen bir “Organik Ada” olma çabaları devam etmektedir. Gökçeada'nın “Organik Ada” olarak tanımlanması uzun süredir tarımsal ilaçların çok az kullanılması ile paraleldir. (Everest vd., 2010). Projenin merkezi idare tarafından başlatılması ile birinci adım atılmıştır. İkinci adım ise kent konseyi tarafından projenin desteklenmesidir. Yerel Yönetimlerin 29 Mart 2014 Seçimleri bir fırsat niteliğinde olup Kent Konseyi Yönetmeliği'ne göre seçimlerden sonra tekrar kent konseyinin toplanması yürütme kurullarını oluşturması ve meclise yön verecek alt çalışma gruplarını oluşturması gerekmektedir. Çanakkale'de yer alan sivil toplum kuruluşları ve sivil inisiyatiflerin bu tür çalışmaları desteklemesi gerekmektedir. Örneğin “Ekolojik Yaşam İnisiyatifi”, ÇAYEK 2012 yılından bu yana doğa dostu üreticiler ile bireylerin bir araya gelmesini sağlayacak etkinlikleri geliştirirler. İki haftada bir araya gelen inisiyatif, sosyal medya üzerinden haberleşir ve organik tarım ve ekoturizm faaliyetleri gerçekleştirirler. ÇAYEK'in de çalışma grupları içinde yer alması gerekmektedir.

Sürdürülebilirlik kaynakların korunması açısından önemlidir. Bununla birlikte bu çalışmalar uzun vadeli bir planlamayı ve müdahalelere direnç geliştirmeyi gerektirmektedir. Organik tarımsal faaliyetler birkaç yıl denenip bırakılacak ve sonra tekrar denenebilecek faaliyetler değildir. Bütünleşik kırsal kalkınma hedefleri projenin sürekliliğini sağlarken sürdürülebilir olmayı da kolaylaştırabilmektedir. Buna bağlı olarak kirleten sanayilerin ve madencilik faaliyetlerinin ve Gökçeada'nın kalkınma politikalarından uzaklaştırılması, ekoturizm, bütünleşik katı atık yönetimi, organik gıdaların etkilenmesi ve pazarlanması, ekolojik ve sportif eğitimler ve bilimsel araştırma faaliyetlerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Gökçeada 50.000 nüfusa ulaşmadığı için stratejik plan yapma zorunluluğu olan Belediyeler arasında yer almamaktadır. Ancak Çanakkale İl Özel İdaresinin Gökçeada'yı da içine alan bir stratejik plan yapması zorunludur. Ancak bir engel olmadığı için tüm kurumları ile birlikte “Organik Ada” olması sebebi ile nüfus şartı

aranmaksızın bir stratejik plana sahip olması gerekmektedir. Bununla beraber kent vizyonunu belirleme süreci mutlak stratejik planın varlığını gerekli kılmaz. Yine de de Gökçeada'nın Vizyonuna Kırsal Kalkınmada Organik Tarım ve Bütünleşik Yaklaşımları önermek son derece önemli olabilecektir. Organik Ada konusunda bilgilenen halkın daha “yeşil bir yaşam” tercih ederek katkıda bulunmasını sağlanabilecektir.

Gökçeada'nın Organik Ada misyonunu devam ettirmesi ve buna uygun bir vizyon oluşturması Grant'ın “Yeşil Pazarlamanın Manifestosu” kitabında yer aldığı gibi “yeşil bir tüketim gerçekleştirme”, “yeşil meydan okumalar gerçekleştirme” sağlayabilecektir. Özellikle halkın baskısının yeşil tercihlerin geliştirilmesinde çeşitli düzenlemeler getirilmesini sağlaması mümkündür (Grant, 2007). Görüldüğü üzere kırsal kalkınma politikalarının sürdürülebilirliğini sağlanmasında katılımcı mekanizmaların hayata geçirilmesi mevzuata yansıtılmış durumdadır. Buna göre hemşerilerin kentlerin vizyonunun belirlenmesi ve bu vizyona sahip çıkılmasında görev ve sorumlulukları bulunmaktadır.

4 Sonuç

Gökçeada coğrafik yapısı, ülke açısından taşıdığı stratejik önem, kültür ve turizm bakımından önemli bir potansiyele sahiptir. Bu potansiyelin değerlendirilmesi için zeytincilikle başlayan organik tarım faaliyetlerinin giderek her alanda geliştirilmesi ve bu faaliyetin kırsal turizm çalışmaları ile desteklenerek adanın cazibe merkezi haline getirilmesi gerekmektedir. Konuyu kamu yönetiminin katılımcı politikaları açısından bakıldığında ise Gökçeada'nın organik tarımla kalkındırılması konusunda halkın projeye katılımının sağlanmasının son derece önemli olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak Gökçeada'nın kent vizyonunun ve bu vizyona bağlı stratejilerinin “Organik Ada” yapılanmasına uygun olarak belirlenmesi gerekmektedir.

Buna göre kamu sivil ve özel sektör ortaklığının geliştirilmesi, merkezi hükümetin ve yerel yönetimlerin birlikte hareket etmesi İl “Organik Ada” uygulamasının Türkiye'nin Ekolojik Tarımsal Potansiyelinin Kalkınma indeksi açısından çok düşük seviyede bulunan Gökçeada'nın bütünleşik kırsal kalkınmada temel ve sürükleyici bir faktör haline gelmesi ve bu sayede hem adanın tarihi, doğal potansiyellerinden yararlanma imkânını sunması, hem de kentsel katılımcı mekanizmalarının işletilmesi ile yöre halkının kalkınma çabalarını benimseyerek aktif katılımın sağlanması mümkün hale gelebilecektir.

Kaynakça

- Belediye Kanunu, 5393, <http://www.tbmm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 18.04.2014).
- Bozcaada ve İmroz Kazalarının Mahalli İdareleri Hakkında Kanun, 1151, R.G.1927.07.20, R.G.Sayısı:638.
- Birleşmiş Milletler Toplumsal Gelişme ve Kalkınma Bildirgesi, 1969.
- Birleşmiş Milletler Kopenhag Toplumsal Kalkınma Deklarasyonu, 1995.
- Çanakkale Belediyesi, 2014, <http://www.canakkale.net> (Erişim Tarihi: 20.04.2014).
- Çanakkale Valiliği, 2014, <http://www.canakkale.gov.tr> (Erişim Tarihi: 10.05.2014).
- ÇAYEK, <http://cayek.org> (Erişim Tarihi: 12.05.2014).
- DPT, Ulusal Kalkınma Stratejisi, , 2006 <http://resmigazete.gov.tr/2006/02> (Erişim Tarihi: 20.04.2014).
- Grant J., 2007. Yeşil Pazarlamanın Manifestosu, MediaCat Yay, p.187.
- Göymen K., Türkiye’de Yerel Yönetişim ve Yerel Kalkınma, Boyut Yay., p.304-305.
- Everest B., Egesel B., Tan S., 2010. “Organik Ada:Gökçeada”, *Türkiye IV.Organik Tarım Sempozyumu*, 28 Haziran-1 Temmuz 2010, p.174.
- TÜİK, 2014. Tarımsal İstatistikler (<http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>), (Erişim Tarihi: 30.03.2014).
- UNDP <http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/ourwork/povertyreduction/overview.html> (Erişim Tarihi: 08.05.2014).
- Yerel Kalkınma İçin Katılımcı Stratejik Planlama, Pendik Belediyesi Kültür Yayınları:34, 2005, s.139-142, 171-176.